

ВЕЛИКОДНІЙ ПАРАФРАЗ У “ПОВІСТІ МИНУЛИХ ЛІТ”

У статті досліджено особливості літературної трансформації євангельського сюжету про воскресіння Ісуса Христа у фрагменті із “Повісті минулих літ”, у якому викладена “Промова Філософа”. З’ясовано, що цей фрагмент становить собою скорочений переказ частини Нового Завіту. Невідомий автор вдається тут до прямих цитат, а також до алюзій та ремінісценцій, зберігши сакральне значення біблійних алегорій та символів.

Ключові слова: парафраз, Великдень, переказ, алюзія, ремінісценція, цитата, Євангеліє, алегорія, християнська символіка.

Oksana Savenko. Easter paraphrase of the chronicle “The story of bygone years”

The essay examines peculiar features of literary transformation of the Gospel story about the Resurrection of Jesus Christ in the fragment of the chronicle “The story of bygone years” presenting ‘the Philosopher’s speech’. This part of the chronicle gives a short paraphrase of the corresponding New Testament fragment. The unknown author uses direct quotations, allusions and reminiscences, retaining the sacred meaning of biblical allegories and symbols.

Key words: paraphrase, Easter, transfer, allusion, reminiscence, quote, Gospel, allegory, Christian symbols.

У “Повісті минулих літ” під 986 роком вміщено фрагмент, відомий у медієвістиці як “Промова Філософа”. Він становить собою короткий переказ біблійної історії – від сотворіння світу до діянь Христа. За змістом промова, з якою виступив “філософ”, тобто книжник, грамотій, мала на меті донести до князя Володимира необхідну інформацію про священну історію і переконати в тому, яку саме віру йому обрати для свого народу. Функція промови – просвітницька, а за формою – цілісна розповідь, що у межах літопису становить “текст у тексті”.

Справжній статус цього переказу досі незрозумілий: чи це був самостійний текст, який із самого початку існував окремо і потім був уведений до літопису, чи вся ця компіляція виникла як результат творчості котрогось із літописців. Зокрема, О. Шахматов вважав, що “Промова Філософа” була складена літописцем, однак не одним із авторів “Повісті”, а книжником, який користувався “хронографом особливого складу” [4, 146–147]. М. Брайчевський висунув гіпотезу про існування ще до виникнення “Повісті минулих літ” “Літопису Аскольда”, куди й увійшла “Промова Філософа”, яка згодом була перенесена у “Повість” у “готовому вигляді”[1].

“Промова Філософа” відіграє важливу роль у циклі оповідань про хрещення Русі, виступає вузловим чинником у пропаганді християнського вчення. Текст “промови” створений завдяки нанизуванню цитат або їх скороченому переказу, тож майже повністю складається із запозичених та оброблених фрагментів Біблії.

Розповідь про страждання, смерть і воскресіння Ісуса Христа – це також парафраз канонічних Євангелій: у них ця трагічно-оптимістична подія займає чимало місця, тому й оповідач вдався до ширшого переказу:

“И хотя исполнити пророчество, и нача проповѣдати, яко подобаєть сыну челоуѣчьскому пострадати, и распяту быти, и въ третий день въскреснути. И учащу ему въ церкви, архиереи исполняшася зависти, и книжници искаху убити и, и емъше, и ведоша и къ игѣмону Пилату. Пилат же испытавъ, яко без вини предаша и, хотѣ пустити и; они же рѣша єму: аще того пустиши, не имаєши быти другъ кесареви. Они же поємше Ісуса, ведоша и на мѣсто Краньево, и ту и распяша; и бысть тма по всей земли отъ шестаго часа до 9-го; и при 9-томъ часѣ испусти духъ Ісус, и церковная запона раздрася на двоє, и мертвии въстаяху мнози, имъ же повелѣ въ рай быти. И снемъше же и съ креста,

положиша и въ гробѣ и печатъми запечаташа гробъ, людье же Жидовьстии и стражи приставиша, ркуще: егда украдутъ и ночью ученици его. Онъ же въ 3 день въскресе и явися ученикомъ; и воскресъ из мертвых, рекъ имъ: идете въ вся языки, и научите вся языки, крестящее во имя Отца и Сына и Святаго Духа. И пребысть съ ними 40 дний, являся имъ по въскресении”[3, 90].

(“І хотів здійснити пророцтво, і почав проповідувати, як належить синові людському постраждати, і бути розп’ятим, і на третій день воскреснути. І коли повчав у церкві, архієреї і книжники сповнилися заздрістю, і книжники шукали привід убити його, і схопили, і повели до правителя Пілата. Пілат же дізнався, що привели його без вини, і хотів відпустити його. Вони ж сказали йому: “Якщо відпустиш цього, не будеш другом кесареві”. Пілат же звелів, щоб його розп’яли. Вони ж узяли Ісуса, повели його на Краньєве поле і тут розп’яли його. І настала тьма по всій землі від шостої години до дев’ятої. І о дев’ятій годині віддав дух Ісус, і церковна запона роздерлася надвоє, встало багато мертвих, яким він звелів увійти до раю. І зняли його з хреста, і положили його в гріб, і печатками запечатали гріб жиди, і сторожу приставили, кажучи: “Аби не вкрали вночі учні його”. Він же воскрес на третій день і з’явився учням. І, воскресши із мертвих, сказав їм: “Ідіть до всіх народів і навчіть всі народи, охрещуючи їх во ім’я Отця і Сина і Святого Духа”. І пробув з ними сорок днів, приходячи до них після воскресіння”).

Аналіз цього фрагмента у “Промові Філософа” свідчить про те, що його автор не орієнтувався на якийсь одне Євангеліє: його розповідь схожа на синопсис (грец. *synopsis* – огляд; загальний огляд, лаконічне зведення воєдино відомостей з різних джерел). Це стислий переказ низки трагічних подій, тут видно сліди впливу і прямих запозичень з усіх чотирьох канонічних Євангелій. Загалом беручи, цей літописний текст (порівняно з євангельським текстом) має певні особливості:

1. Відмінності між літописним та євангельським варіантами великоднього сюжету перебувають тільки у сфері тексту, оскільки переказ подій не вносить жодних змін у перебіг подій і становить собою концентровану форму їхнього змісту. Наприклад, фраза із “Промови Філософа” “І хотів здійснити пророцтво, і почав проповідувати, як належить синові людському постраждати, і бути розп’ятим, і на третій день воскреснути” виступає лаконічним повідомленням, яке значно ширше розгорнуте у Євангелії від Матвія (вірші 31–46), у Євангелії від Іоанна (глави 14; 15; 16). Так само фраза “І книжники шукали привід убити його, і схопили, і повели до правителя Пілата” тільки означає події, про які ширше йдеться у канонічних Євангеліях (Матвій, 26:14–16, 47–56, 27:11–30; Марко, 14:10–65; 15:1–15; Лука, 22:1–2; 47–53; 66–71; 23:1–7, 13–25; Іоанн, 18: 1–40, 19:4–16).

2. Пунктирне позначення основних подій у великодньому сюжеті призвело у “Промові Філософа” до схематизації. Зокрема, в одну фразу (“І зняли його з хреста, і положили його в гріб, і печатками запечатали гріб жиди, і сторожу приставили”) увібгано низку посмертних ритуальних дій, які, наприклад, у Євангелії від Матвія займають частину 27-ї глави (57–65). Із переказу випало те, хто випросив у Пілата тіло Ісусове, як Сина Божого було загорнуто у плащаницю, а до дверей гробових привалено камінь, що при цьому були присутні жінки, які у неділю мали здійснити миропомазання. Крім того, тут упущено розмову між первосвященниками та фарисеями з Пілатом про те, що Ісус, за пророцтвом, має воскреснути на третій день, тому треба поставити надійну сторожу, аби цього не сталося.

3. Так само лаконічно, у вигляді короткого інформаційного повідомлення сформульовано в переказі триумфальне воскресіння Христа: “Він же воскрес

на третій день і з'явився учням". У Євангелії від Матвія це займає всю 28-у главу, у Євангелії від Марка – всю 16-у главу, у Євангелії від Луки – всю 24-у главу, а у Євангелії від Іоанна цьому присвячено дві глави (20-а і 21-а), у яких детально викладено такі події: Марія Магдалина, Петро й Іоанн біля гробу Ісусового, Ісус являється Марії Магдалині, Ісус являється своїм учням, Ісус являється своїм учням удруге в присутності Фоми, Ісус являється учням своїм над морем Тиверіадським, прощення відступництва і нове покликання Петра.

4. Слова Ісуса Христа "Ідіть до всіх народів і навчіть всі народи, охрещуючи їх во ім'я Отця і Сина і Святого Духа" без змін запозичені з Євангелія від Матвія (28:19), тобто це пряма цитата, як і слова "аби не вкрали вночі учні його" (27:64). Слова книжників, звернуті до Пілата ("Якщо відпустиш цього, не будеш другом кесареві"), – пряме запозичення із Євангелія від Іоанна (19:12). Цитування тут має дві функції: звернення до авторитетного джерела, власне, до первісного тексту; поживлення сухої та лаконічної оповіді.

5. Наявність у переказі схеми, змодельованої завдяки коротким інформаційним повідомленням, позбавила великодній сюжет емоційної забарвленості й пафосу, адже йдеться про трагічні події в біографії Ісуса Христа, про його воскресіння та вічне життя. Емоційна напруга, властива канонічним Євангеліям, нейтралізована діловим, констатуючим стилем, і навіть образ церковної запови, яка роздерлася надвоє після того, як Ісус "духа віддав", не справляє такого враження, як у Євангелії від Матвія: "І ось запови у храмі роздерлася надвоє – від верху аж додолу, і земля потряслася, і зачали розпадатися скелі, і повідкривалися гроби, і повставало багато тіл спочилих..." (27:51–52). Ще емоційніше передано останню мить земного життя Ісуса в Євангелії від Луки: "Наближалася шоста година – і темрява стала по цілій землі аж до години дев'ятої. І сонце затьмилося, і в храмі завіса роздерлася надвоє. І, скрикнувши голосом гучним, промовив Ісус: "Отче, у руки Твої віддаю свого духа!" (23:44–46).

6. У фразі "Вони ж узяли Ісуса, повели його на Краньєве поле і тут розп'яли його", як і властиво цьому переказу, кількома фактами подано кульмінаційний момент великоднього сюжету, який у Євангеліях викладається ширше, психологічно напружено, трагедійно, однак, на перший погляд, здається неясним топонім "Краньєве поле". Євангелісти сповіщають, що Ісуса повели на страту на Голгофу – гебрейське слово вони перекладали, як Череп, Череповище, маючи на увазі легенду про те, ніби хрест для розп'яття Ісуса був уставновлений на місці, де покоївся череп Адама. Грецькою мовою це слово також писалося як Γολγοῦθ, тому автор переказу міг запозичити цю назву хіба що з латинських джерел, адже латиною цей топонім пишеться *calvarium*, і передати його не зовсім точно кирилицею – "Краньєво".

У "Промові Філософа" наявна спроба витлумачити, розкрити символічність деяких подій та ключових образів у різдвяному та великодньому сюжеті. Коли Володимир запитав Філософа: "Что ради отъ жены родися, и на дъревѣхъ распятыся, и водою крестися?", – той відповів: "Сего ради, понеже испѣрва родъ чловѣчьскый женою съгрѣши, дьявол прельсти Евгою Адама и отпаде рая, такоже и Богъ отмѣстѣе створи дияволу: женою пѣрвѣе побѣженѣе бысть дьяволу, женою бо пѣрвѣе испаденіе бысть Адаму изъ раа, отъ жены же паки въплѣтися Бог и повелѣ в рай ити вѣрнымъ. А еже га древе распяту быти, сего ради, яко отъ древа вкушь, и испаде породы; Бог же на древе страсть пріяеть, да древомъ дьяволъ побѣженъ будетъ, и отъ древа праведнаго примуть праведніе; понеже преумножившимся грѣхомъ в чловѣцехъ, и наведе Богъ потопъ на землю, и потопа чловѣки водою. Сего ради рече Богъ понеже погубихъ водою чловѣкы грѣха ради ихъ, нынѣ же паки водою очищу грѣхи чловѣком, обновленіемъ водою" [3, 90–91].

“Ось чому. Тому що від початку рід людський згрішив жінкою: диявол спокусив Адама Євою, і той позбувся раю. Так і Бог помстився дияволу: через жінку спочатку переміг диявол, бо через жінку спочатку Адам був вигнаний із раю, через жінку, і втілювався Бог, і наказав увійти вірним до раю. А на дереві був розіп’ятий через те, що від дерева вкусив Адам, внаслідок чого був вигнаний із раю. Бог же на дереві прийняв страждання, щоб деревом бути переможений диявол, і від дерева життя матимуть спасіння праведні. А що водою сталося оновлення, то тому, що на людей, які умножили гріхи свої, наслав Бог на землю потоп і потопив людей водою. Через це сказав Бог: “Оскільки водою погубив я людей за гріхи їхні, то нині знову водою очищу людей від гріхів – водою оновлення”).

У цьому фрагменті “Промови” Філософ розкриває князю Володимирі християнську семантику “втілення” Ісуса Христа через жінку, виходячи із легенди про “гріхопадіння” Адама і Єви, яке сталося через спокушання жінки дияволом. Так у свідомість князя вноситься християнське тлумачення добра та зла і привертається увага до мудрості Господа, який дає людям шанс повернутися до свого первородства через боговтілення. Так само пояснюється й подвиг Ісуса Христа, який пожертвував собою заради того, щоб увійти “вірним до раю”, хоч про визволення зі тьми гріха (пекла) тут не йдеться.

Символіка хресного дерева виводиться від образу дерева добра і зла, з якого перші люди скуштували заборонений плід, за що були вигнані із раю, оскільки через це вони прилучилися до зла, носій якого диявол. Цим деревом мав би бути переможений диявол, тому боротьба з ним та шлях до добра (благодаті) освячені стражданнями Христа, який був розіп’ятий саме на дереві, де й фізичну смерть свою прийняв. Ця смерть дарувала “праведним” спасіння, на чому наголошує Філософ, переконуючи князя Володимира в гуманному подвигу Христа. Третій образ цього фрагмента – вода – також тяжіє до старозавітної символіки: водою (потопом) Бог покарав людей за гріховність, але й водою Він має намір очистити їх від гріховності. Так Філософ зводить до купи у своєму трактуванні сутність народження, хрещення, страждання, смерті та воскресіння Ісуса Христа, такі антиномічні поняття, як добро і зло, гріховність і праведність, кара і спасіння.

Відразу після “Промови” літописець занотував, що Філософ для наочності показав Володимирі “запону, на якій було намальовано судилище Господнє”: там були зображені праведники, які прямують у рай, і грішники, що йдуть на пекельні муки. Філософ радить князю стати до перших, але необхідно йому охреститися. Інакше кажучи, апологет християнської віри спрямував свою розповідь не лише до логічного висновку, а й до практичної поради, оскільки “будуть мученія, иже не вѣрують Господу нашому Ісусу Христу, мучими будуть в огни, иже ся не крестить” [3, 91] (“будуть муки для тих, що не вірують Господу нашому Ісусу Христу, мучитимуться в огні, якщо не охрестяться”).

В “Історії української літератури” М. Грушевський припускав, що у формуванні “Повісті минулих літ” був так званий “докнижний період”, що “спочатку се була збірка київських переказів – повістей і пісень, скомбінованих і подекуди пояснених, інтерпретованих укладчиком, без років, без хронології, яка з’явилася тільки потім, так само як і короткі порічні записи” [2, 109].

Ті пізніші вставки, переробки, пов’язані, зокрема, з хрещенням Володимира і Русі, з’явилися через прагнення надати зображеним подіям іншої перспективи, висунути нові історичні теорії. Історик літератури був переконаним, що “цикл” про хрещення Русі з’явився у “післяволодимирову добу” і був скомпонований з різночасового і різнорідного матеріалу, набувши прагматичного, ідеологічного забарвлення у всій структурі літопису.

Отже, “Промова Філософа” належить до перших спроб на Русі осмислити християнську історію, у зв’язку з чим і був трансформований текст Нового Завіту, зазнавши певних змін у манері викладу, але не втративши нічого у передаванні змісту священних подій, важливих для християнина.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Брайчевський М.* Літопис Аскольда. – К., 2001. – С. 16 – 28.
2. *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т, 9 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 2. – 264 с.
3. *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.* – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – Т. 2. – 648 с.
4. *Шахматов А.* “Повесть временных лет” и ее источники // *Труды* отд. др.-рус. л.-ры. – М. – 1940. – Т. 4. – 342 с.

Отримано 5 січня 2016 р.

м. Житомир